

Masová turistika v procesu společenských změn. Oděsa jako „kolébka“ ruského turismu

Petr Lozoviuk

DOI: 10.21104/CL.2019.3.01

Mass Tourism in the Process of Social Change:
Odessa as the 'Cradle' of Russian Tourism

Abstract

Odessa, as a port town, has been open to many foreign influences practically since its foundation in 1794. These would impact not only the area of economy, but also the realm of everyday culture. The character of the Odessa urban environment was therefore in many ways different from other cities of the Russian Empire at that time, and the lifestyle of its inhabitants took on a peculiar form in comparison to the rest of the empire. As a result of these specifics, Odessa became one of the first places in Tsarist Russia where modern tourism began to develop under conditions comparable to those in Western and Central Europe. Not only was one of the first tourist clubs in Russia founded here, Odessa was also probably the first destination of Tsarist Russia which was visited by an organized group of foreign tourists. Another aspect of the city's attraction was the fact that it is located on the seashore in a climatically rather favourable area. Another reason determining the touristic appeal of the monitored locality lies in its spa tradition and in the fact that Odessa can be considered, at least from a historical perspective, as a spa town. It is argued in the text that all these local circumstances have influenced the fact that Odessa has become a 'cradle' of mass tourism in the Russian and later Soviet empire.

Key words

Odessa, history of tourism, spa history

Acknowledgment

Studie byla napsána v rámci řešení grantu SGS-2018-021 FF ZČU Plzeň „Česká menšina v procesu makrosociálních změn“.

Contact

Doc. Petr Lozoviuk, Ph.D., Katedra antropologie FF ZČU Plzeň, Sedláčkova 15, 306 14 Plzeň, Czech Republic; e-mail: lozoviuk@ksa.zcu.cz.

Jak citovat / How to cite

Lozoviuk, Petr. (2019). Masová turistika v procesu společenských změn. Oděsa jako „kolébka“ ruského turismu. *Český lid* 106, 275–295. doi:<http://dx.doi.org/10.21104/CL.2019.3.01>

Oděsa jakožto přístavní město byla prakticky od svého založení v roce 1794 otevřena mnohým zahraničním vlivům. Ty se projevovaly nejenom v oblasti ekonomické, ale také ve sféře každodenní kultury. Charakter oděského urbánního prostředí se tak v mnohém odlišoval od jiných tehdejších měst ruské říše a životní styl zdejších obyvatel nabýval v celoruském srovnání osobitých forem (srov. Lozoviuk 2017b). Projevem těchto specifík byla skutečnost, že Oděsa se stala jedním z prvních míst carského Ruska, v němž se začal rozvíjet moderní turismus, a to za srovnatelných podmínek jako v západní a střední Evropě. Byl zde nejen založen první turistický klub v Rusku, Oděsa se také stala patrně první destinací carského Ruska, která byla navštívena organizovanou skupinou zahraničních turistů. Další aspekt přitažlivosti tohoto města spočíval ve skutečnosti, že se nachází na mořském pobřeží v klimaticky relativně příznivé oblasti. Jiný důvod podmiňující turistickou atraktivitu sledované lokality spočívá ve skutečnosti, že zde existuje tradice lázeňství a Oděsu je možné, minimálně z historického hlediska, označit i za město lázeňské. V předloženém textu bude argumentováno, že všechny tyto lokální danosti měly vliv na skutečnost, že se Oděsa v rámci ruské a později sovětské říše stala jakousi „kolébkou“ masového turismu. Z hlediska tohoto konstatování je zarážející, že fenomén masové turistiky ve vztahu k tomuto městu doposud nebyl, pokud je mi známo, předmětem metaúrovňového zájmu.¹

Oděsa jako turisticky atraktivní destinace

Turismus je možné vnímat jako specifickou formu masové migrace, k níž dochází z jakéhokoliv nekomerčního důvodu. Mezi její hlavní znaky patří překonání (mnohdy značné) prostorové distance při výrazném temporálním omezení pobytu v dané lokalitě. Jedná se tedy o časově omezené přemístění lidí z místa jejich trvalého pobytu do jiného místa nebo země za účelem rekreace či poznání v době pracovního volna. Tento specifický způsob trávení volného času je třeba spojovat s modernou, neboť jako masový fenomén se organizovaný turismus objevuje až od poloviny předminulého století a jako globální fenomén od 50. let 20. století (Gyr 2001: 469). Rozvoj masové organizované turistiky, který bývá kladen do období mezi léty 1850 až 1914 (ibidem: 471), byl podmíněn, kromě individuálních limitujících faktorů,² technologickým „otevřením prostoru“, k němuž docházelo díky rozvoji technického pokroku od počátku 19. století. Významný mezník tohoto vývoje spočíval ve využití parního pohonu u lodí a železnice.

1 Jistou výjimku představuje studie Emilia Cocca, jejíž finální zaměření ovšem fokusuje na poněkud jinou tematiku (srov. Cocco 2010).

2 Mezi ně lze především zahrnout dostatečnou dispozici volným časem, finančními prostředky a osobní svobodou.

Turismus jako společenský fenomén se ve výraznější podobě dostává do popředí etnologicky orientovaného zájmu od 70. let 20. století, přičemž v evropské etnologii zažívá konjunkturu od let 80.³ Samozřejmě je nutné v této souvislosti doplnit, že strukturně obdobné migrační pohyby byly etnografií fokusovány již podstatně dříve, a to zejména v souvislosti se studiem tzv. lidové zbožnosti, zvláště v rámci reflexe masových náboženských poutí (srov. Bausinger – Beyrer – Korff 1999). Z historického hlediska poutaly v Evropě prvotní turistický zájem zejména dva typy lokalit. Jednak to byly velehory, zejména Alpy, a dále přímořské, zpočátku západoevropské, oblasti. V obou případech znamenalo volnočasové odkrytí těchto turisticky relevantních terénů etablování specifické infrastruktury a zprostředkovaně iniciovalo změnu místního kulturního kontextu (Gyr 2001: 472).

Urbanistické a etnodemografické zvláštnosti Oděsy, doprovázené jejím hospodářským významem, vzbuzovaly od prvních desetiletí 19. století pozornost mnohých jejích návštěvníků. Tato skutečnost se odrazila v relativně vysoké produkci cestopisných a protoetnografických textů, které byly tomuto městu a jeho obyvatelům věnovány. Mezi autory těchto zpráv patřili jak ruští návštěvníci, tak i cestovatelé z Evropy a Severní Ameriky.⁴ V polovině 30. let 19. století charakterizovala kupříkladu jedna západoevropská encyklopedická příručka Oděsany jako „pověštinou zámožné obyvatele“, kteří „představují pestrou směs mnoha národů a z hlediska vzdělání předstihují jiné ruské středostavovské vrstvy“ (Damen 1836: 477). Také patrně nejnámavější a z hlediska etnologické tematizace nejzajímavější pozorovatel města a životního stylu jeho obyvatel první poloviny 19. století, Johann Georg Kohl, označil Oděsu za bohaté město. Tento svůj názor podepřel tvrzením, že příjmy zdejšího magistrátu jsou třikrát vyšší, než je tomu u srovnatelně velkého německého města (Kohl 1847: 118). V poslední třetině 19. století byla Oděsa již obecně považována za jedno z nejbohatších a také nejkrásnějších měst ruské říše, ba dokonce Evropy (Красножон 2010: 69).

Cílem individuální a posléze i organizované turistiky se Oděsa stala v podstatě bezprostředně poté, co byla objevena cestopisnou a protoetnografickou literaturou. Zajímavé dobové svědectví zanechal v tomto ohledu americký spisovatel Mark Twain, který město navštívil v roce 1867 jako člen jedné z údajně prvních skupin amerických turistů, kteří kdy zavítali

3 Mezi přední představitele výzkumu tohoto fenoménu v rámci evropské etnologie lze zmínit Hermanna Bausingera, Ueli Gyra, Christopa Köcka, Konrada Köstlina, Burkhardta Lauterbacha, Orvara Löfgrena či Bernharda Tschofena. Přehledově srov. Gyr 2001; Lauterbach: 2006; Schrutka-Rechtenstmm: 2011.

4 K jejich rozboru srov. Крук 2009; Эйдельман 2012; Lozoviuk 2017a; Lozoviuk 2017b.

do Ruska (Левит 2010). Oděsa, která mu svým charakterem nápadně připomínala americká přístavní města, na něho očividně udělala pozitivní dojem (Herlihy 1986: 13). Ve svých zápiscích z cest na adresu Oděsy do slova poznamenal: „Nevyšiml jsem si ničeho, co by nám připomínalo, že se nacházíme v Rusku. Kam se podíváte, napravo, nalevo – všude je před námi Amerika!“ (srov. Левит 2010; Третьяк 2006). V tomto období město proslulo v Rusku i za jeho hranicemi sklonem k náboženské, jazykové, kulturní a etnické snášenlivosti, díky tolerování ilegální migrace nadále vzrůstal počet jeho obyvatel, kteří se na ruské poměry těšili relativně vysoké životní úrovni.

Oděsa a počátky rozvoje organizované turistiky v Rusku

Rozvoj organizované a institucionálně ukotvené turistiky v Oděse je třeba spojovat se zájmem o Krymský poloostrov, zejména o jeho horské oblasti. Horský turismus se v Oděse počal rozvíjet pod přímým vlivem středoevropského prostředí, na něž byly díky internacionálnímu charakteru města napojeny oděské intelektuální elity. První alpský klub, podle jehož vzoru byly zakládány obdobné spolky v kontinentální Evropě, byl ustaven roku 1857 v Anglii. Založení londýnského „Alpine Club“ bylo následováno Rakouským alpským spolkem (1862) a o málo později švýcarskou, italskou (oba 1863) a německou (1869) obdobou této instituce (Путрик 2014, 138). V ruské říši byl první alpský klub založen po anglickém vzoru roku 1877 v Tiflisu (Тбилиси), existoval však jen dva roky a jeho členská základna byla omezena na několik málo příslušníků vyšší společenské vrstvy (Фоменко 2018). Za první „oficiální turistickou organizaci“ ruské říše je proto v odborné literatuře považován až „Krymský horský klub“ (Крымский горный клуб),⁵ k jehož založení došlo roku 1890 v Oděse podle vzoru středoevropských alpinistických organizací (Hofmeister 2007: 219). Jak již napovídá název, zájem členů tohoto spolku upoutaly Krymské hory, nacházející se v jižní části poloostrova. První organizovaná turistická alpinistická expedice do této oblasti byla ovšem uskutečněna již mnohem dříve, než došlo k formálnímu založení zmiňovaného klubu. Jednalo se o turisticko-naučný výlet, který zorganizoval pro své studenty profesor geologie Novoruské univerzity (se sídlem v Oděse) N. A. Golovkinský roku 1876 (Усыскин 2007).

Oděští intelektuálové, povzbuzeni úspěchem podobných akcí, usilovali v poslední třetině 19. století o stále výraznější institucionální ukotvení

5 Roku 1905 byl spolek přejmenován na „Крымско-Кавказский горный клуб“ (Душевский – Гриппа 2018).

turisticky orientované činnosti. Aktivit spolku se účastnili nejen členové klubu, ale také širší veřejnost, kterou představovali zejména příslušníci městské inteligence. Vedle středoškolských a vysokoškolských studentů to dále byli pedagogové, státní úředníci, armádní důstojníci, obchodníci, průmyslníci, lékaři, právníci, ale i řemeslníci, zejména německého původu. Hlavní náplň činnosti představovalo organizování turistických expedicí na relativně nedaleký poloostrov (Фоменко 2018). Oděský turistický spolek vydával v letech 1891 až 1915 pod názvem „Записки Крымского горного клуба“ vlastní časopis, v němž byly publikovány zprávy o provedených expedicích, popisy turistických cest, ale i nejrůznější zprávy o přírodě, geologii či historii Krymu. Z etnografického úhlu pohledu je významné podotknout, že v rámci činnosti klubu byl také proječován zájem o historii a etnografii místní populace.

Дальние маршруты экскурсионной секции Крымско-Кавказского горного клуба в 1914 г.: 1 — крымский (20 дней); 2 — кавказский (40 дней); 3 — кавказский (35 дней)

Oděsa jako východisko turistických expedicí do oblasti severního Černomoří a Předkavkazí (Путрик 2014: 141).

Od počátku 20. století byly zakládány pobočky oděského klubu i v dalších oblastech Ruska, přičemž ústředí Klubu se i nadále nacházelo v Oděse. Podobně se rozšiřoval i teritoriální záběr navštěvovaných lokalit – kromě Krymských hor bylo navštěvováno severní Předkavkazí, Kavkaz, Ural či Dněprovské hory. Krymský horský klub se stal přední organizací v oblasti turisticko-osvětové činnosti v Rusku, která zahrnovala budování turistické infrastruktury, propagaci aktivního způsobu života i iniciování obdobných spolků v jiných oblastech říše (Путрик 2014: 142). Po vzoru Krymského horského klubu postupně začaly vznikat další alpské spolky, z nichž nejvýznamnějším se stala „Kavkazská horská společnost“ (Кавказское

горное общество) se sídlem v Pjatigorsku a „Ruská horská společnost“ (Русское горное общество) se sídlem v Moskvě. Oba tyto spolky byly shodně založeny roku 1901 (srov. Путрик 2014: 142), kdy zároveň došlo k určité restrukturalizaci turistických organizací ruské říše, přičemž nejvýznamnějším a nejmasovějším spolkem se stala nově založená „Ruská společnost turistů“ (Российское общество туристов), v jejichž řadách bylo roku 1914 organizováno již okolo pěti tisíc členů (Федоров 2012: 238). Sumarizujíc lze konstatovat, že představitelé Krymského horského klubu, z nichž většina pocházela z Oděsy, položili svými aktivitami „pevný základ“ pro rozvoj turismu, zvláště pak alpinismu, v celoruském měřítku (Усыскин 2007). Podle některých autorů dosahoval význam tohoto spolku pro rozvoj alpinismu dokonce evropského významu (Путрик 2014: 138).

Jinému typu organizované masové turistiky byla věnována pozornost v rámci „Oděského spolku přátel cyklistiky“ (Одесское общество велосипедистов-любителей), který byl založen roku 1887. Jednalo se opět o jeden z prvních spolků „turistů-velocipedistů“ v Rusku (Путрик 2014: 150). Aktivity tohoto sdružení byly zacíleny na „sblížení milovníků jízdy na kole, její zdokonalování a rozšiřování užívání kola jako zdraví prospěšného, pohodlného a příjemného prostředku přemístování“ (Корченев 2018). Je příznačné, že zpočátku mezi členy spolku přátel cyklistiky převažovaly osoby německého původu (Hofmeister 2007: 221), které díky kontaktům s vlastní předků působily mezi evropským a ruským prostředím jako zprostředkovatelé nových volnočasových aktivit. Jiný primát zaujímá Oděsa v celoruském kontextu v oblasti automobilismu a aviatiky. První automobil, který se objevil v Rusku roku 1891, projížděl právě oděskými ulicemi, podobně jako zde byl roku 1908 otevřen první ruský letecký klub (Корченев 2018). **Obdobné prvenství patří Oděse v oblasti jachtařské turistiky** – roku 1875 zde byl založen první černomořský jachtklub (Дышловой – Харичков 2011: 52).

Další formu volnočasově orientovaných organizací představovaly sportovní kluby. Také zde byl patrný vliv evropských vzorů, které byly pro ruské, respektive oděské prostředí domestikovány příslušníky místních národnostních menšin, zejména Němci, jistou roli zde však sehráli také Češi, kteří iniciovali vznik místní sokolské organizace. K založení prvního gymnastického klubu v Oděse došlo v prostředí německojazyčné enklávy roku 1881, kdy byla místní německou protestantsko-luteránskou farností vybudována první tělocvična. Počátkem 90. let následovalo otevření obecného gymnastického klubu, který svojí činností navazoval na doposud etnický a konfesně homogenní klub německý. Ovšem i tento nový, pro příslušníky všech dalších etnických skupin žijících ve městě, otevřený klub byl nadále ovládán členy německé střední třídy. V jeho rámci byly pěstovány

i různé další druhy sportů, jako například **šerm, plavání a bruslení**. S existencí těchto sportovních klubů byla spojena specifická forma sociálních interakcí (tzv. rodinné a „mužské“ večery), které nalézaly postupně oblibu mezi dalšími vrstvami oděského obyvatelstva (vše Hofmeister 2007: 222).

S určitým zpožděním se v této oblasti projevil i český vliv, a to zejména v souvislosti s již vzpomenutou sportovní organizací Sokol. Mezi propagátory sokolského hnutí působícími v Oděse vynikl český středoškolský pedagog a pozdější legionářský velitel a československý generál Antonín Číla. Číla se rozhodl odejít do Ruska roku 1909 v rámci náborové akce ruského ministerstva školství, které hodlalo podle vzoru sokolského tělocvičného hnutí reorganizovat výuku tělocviku na ruských školách (Муратов – Муратова 2013: 294). Tímto způsobem se Číla stal na několik let v Oděse sokolským instruktorem majícím za úkol šířit ideje tohoto hnutí a zároveň působil jako učitel gymnastiky na jednom oděském gymnáziu (Муратов – Муратова 2013: 294–295). Po vypuknutí první světové války se aktivně angažoval v budování České družiny a později legionářských oddílů, v jejichž řadách se kupříkladu účastnil i známé bitvy u Zborova.⁶ Je zajímavé, že sokolská idea zanechala mezi potomky českých krajanů v Oděse dodnes určitou stopu, o čemž svědčí skutečnost, že sokolská organizace zde jimi byla obnovena na počátku 21. století.

Rozvoj oděského lázeňství

Z historického hlediska je zajímavé, že Oděsa se stala lázeňským a tím i turistickým cílem ne v souvislosti se svojí přímořskou polohou, nýbrž díky založení balneoterapeutických ozdravoven, které byly budovány na pobřeží nedalekého Kujalnického limanu.⁷ Podle oděských historiků Malachova a Stěpaněnka byla informace o léčebném vlivu vod Kujalnického⁸ a Chadži-bejského limanu známá oděským obyvatelům prakticky od počátku existence města (Малахов – Степаненко 2004: 12). Tento názor potvrzuje i informace profesora Šegoljeva z roku 1914, že „dávná lidová moudrost vypracovala způsob léčení na otevřeném limanu“, spočívající v **individuálních koupelích** a v omazávání těla léčivým blátem (Шеголев 1914: 7).

6 K osobnosti generála Číly podrobněji srov. Муратов – Муратова 2012.

7 Jako „liman“ je označován typ říčního ústí, kdy si řeka před sebou vytvoří útvar ze sedimentů a celá tím sama sebe zahradí až na malý výtok (který je zpravidla umístěn zkraje), kde pozvolna vtéká např. do moře. Toto zahrazení během času nabývá často formu slaného jezera. Voda v limanu bývá brakická s proměnlivou slaností, ale při malém přítoku sladké vody se může liman silně zasolovat následkem vypařování. [2018-11-21] Dostupné z: <https://cs.wikipedia.org/wiki/Liman>.

8 Do roku 1917 se Kujalnik oficiálně nazýval Andrejevský liman.

Díky příznivým přírodním danostem byla roku 1833 na břehu Kujalnického limanu, který se nachází přibližně třináct kilometrů od centra města a ve zmiňovaném období se ještě nalézal mimo městskou zástavbu, založena jedna z prvních lázeňských ozdravoven v ruské říši. Jednalo se o léčebnu, v níž bylo ke koupelovým procedurám využíváno léčebných účinků jílovitého bahna, které bylo dobýváno ze dna limanu. Kromě léčivého bahna vykazovaly blahodárný účinek na lidský organismus i výpary z limanu a specifické minerální složení vody (Гиманов 2014). Roku 1842 následovala stavba další obdobné léčebny. Mezi centrem města a Kujalnickým limanem bylo pro návštěvníky léčebných kúr, z nichž část byla ubytována v městských hotelech, provozována sezonní železnice, kterou roku 1924 nahradila pravidelná tramvajová linka.⁹

K výstavbě dalších léčeben, ale i restaurací a dalších doplňkových provozních lázeňských objektů, bylo přistoupeno v 60. letech a zejména koncem 80. let 19. století. Roku 1892 byla u Kujalniku otevřena nová městská zotavovna, dále zde byla vybudována městská nemocnice, reprezentativní lázeňský bulvár, movitější měšťané si zde stavěli své víkendové rekreační domy, tzv. *dáči*. Díky tomuto rozvoji se koncem 19. století u Kujalniku mohlo rekreovat na 7 až 8 tisíc hostů (История Куяльника). Obdobné, ovšem zdaleka ne tak úspěšné pokusy o založení léčebných lázní, byly podniknuty i na břehu nedalekého Chadžibejského limanu.¹⁰ Kromě využívání Kujalnického limanu jako léčebně-rekreační zóny došlo k jeho průmyslovému využití jakožto zdroji soli, která zde byla průmyslově dobývána po větší část druhé poloviny 19. století (Гиманов 2014). Po určitou dobu byly dokonce některé lázeňské budovy využívány k jejímu uskladnění (Малахов – Степаненко 2004: 12).

Místní popularizátoři těchto léčeben, například autor jedné z prvních vědeckých prací o medicínském významu koupelových procedur v oděských lázních, lékař Leo Pinsker, vydali již počátkem 80. let 19. století svědectví o tom, že do Oděsy přijíždělo za účelem rekreace přibližně dvacet tisíc hostů ročně, mezi nimiž představovali výraznou část zahraniční návštěvníci (Pinsker 1881: 3). Na přelomu 19. a 20. století se Oděsa, jakožto již relativně významné lázeňské středisko, stává předmětem systematického zájmu zahraničních, především německojazyčných, lékařů, kteří vypracovali o léčebných účincích zdejšího klimatu a o místních přírodních danostech obsáhlé pracovní zprávy (podrobněji srov. Neid 2012). Jednalo se zejména o studie, které byly publikovány v odborném periodiku „Deutsche Medi-

9 Zdroj: [2018-11-21] Dostupné z: http://viknaodessa.od.ua/old-photo/?kuyalnikskij_limani

10 Jedná se o poměrně rozlehlou vodní plochu, jejíž délka zaujímá 31 km a šířka variuje mezi 0,5–3,5 km.

zinische Wochenschrift“ (srov. např. Baginsky 1900; Wilke 1897), v nichž byla Oděsa tematizována jakožto vhodná lázeňská destinace. Povědomí o Oděse jako lázeňském městě mezinárodního významu následně pronikalo do západoevropských referenčních publikací, jak o tom kupříkladu svědčí příslušné heslo v Meyerově encyklopedickém slovníku ve vydání z roku 1908.¹¹

Z českých dobových zpráv informujících o Oděse jako navštíveníhodné lokalitě lze vyzdvihnout text, který byl koncem 19. století publikován v časopisu *Slovanský přehled*. Zpráva o Oděse byla zařazena do rubriky „Dopisy“, v níž bylo dopisovateli informováno o kulturních, národně emancipačních a politických událostech z nejrůznějších oblastí „slovanského světa“. Přestože anonymní autor vyzdvihoval zejména „obchodní ráz města“ (Svůj 1899: 35), neopominul též zmínit význam místního lázeňství. Český čtenář se tak mohl dozvědět, že v Oděse byly provozovány jak „mořské“, tak „blatné“ lázně, které se nacházely na březích nedalekých „blatných jezer“ (limanů) (Svůj 1899: 35). „V letní léčebné sezóně spěchá do Oděsy z různých končin Ruska množství chorých neurastenikův do mořských lázní a rheumatikův, artretikův i chorobných paní do lázní blatných v tak zvaných Limanech. Zvláště tyto při svých vynikajících vlastnostech léčivých dávají zdraví tisícům. Spojení Oděsy s Limany (blatnými jezery) drahou i koňskou tramwayí jest zcela pohodlné – ale poněkud primitivní zařízení léčebných ústavů i panující tam drahota jest příčinou, že nepřichází tam tolik lázeňských hostů, jak by se dalo očekávat při výborných vlastnostech blatných lázní. Tři nejlepší ústavy toho druhu, nacházející se v rukou polských lékařů (dva na Limaně Kujalnickém a jeden na Chadžibejském), mohou pojmouti sotva po 100–200 hostů – ostatní ústavy (jakož i villy pojezerní) jsou v rukou židovských a daleko nevyhovují požadavkům.“ (Svůj 1899: 35)

Obdobně o oděském lázeňství informuje heslo v Ottově slovníku naučném, tehdy nejobsažnější českojazyčné encyklopedii: „Koupele mořské zejména v blízkém okolí města (Arkadie, všechny tři Fontány, Lanžeron). Proslulých, zejména v poslední době hojně navštěvovaných koupeli v límánech oděských užívá se již od roku 1834; zvelebeny postavením rozsáhlých lázeňských místnosti jednak obecním nákladem (při Kujalnickém a Andrejevském limánu nádherné městské lázně), jednak nákladem soukromníků. Vedle koupelí v slané vodě limánu užívá se lázní bahenních. Pomoci hledají tu hlavně nemocní skrofulosou, rheumatismem, pakostnicí, nervovými a kožními nemocemi“ (Papáček 1902: 621). Na počátku 20. století byla Oděsa považována z hlediska průměrné úmrtnosti svých obyvatel za vůbec „nejzdravější město impéria“

11 Srov. heslo „Odessa“, In: Meyers Großes Konversations-Lexikon, Band 14. Leipzig 1908, s. 902–904. [online] [2018-11-21] Dostupné z: <http://www.zeno.org/nid/20007175744>.

(Херлихи 2015: 376). V tomto období počíná Oděsa postupně lákat „mnoho“ pacientů (cholera, tyfus, tuberkulóza), „kteří doufali ve své vyléčení ve zdejším přívětivém klimatu“ (Херлихи 2015: 366), též jako přímořské lázně.

IV

ОДЕССКІЕ ЛИМАНЫ.

Куяльницкій **Хаджибейскій**

въ 8 верстахъ отъ города Одессы, сообщеніе по въ 7 верстахъ отъ города Одессы, сообщеніе по
железной дорогѣ. паровому трамваю.

ГРЯЗЕ-ЛИМАНО-ЛѢЧЕБНЫЯ ЗАВЕДЕНІЯ,

СОДЕРЖИМЫЯ ОДЕССКИМЪ ГОРОДСКИМЪ ОБЩЕСТВЕННЫМЪ УПРАВЛЕНІЕМЪ.

ЛѢЧЕБНЫЙ СЕЗОНЪ отъ 15-го Мая по 1-ю Сентября.

Лечение болѣзней ревматическихъ, золотушныхъ, переломовъ, застарѣлыхъ формъ сифилиса, накожныхъ и нѣкоторыхъ формъ нервныхъ и железныхъ болѣзней.

Кромѣ specialнаго леченія грязью и рапою лимана, можно пользоваться минеральными водами, кумысомъ, кефиромъ, массажемъ, электричест. и пр.

Лечебныя заведенія устроены со всѣми удобствами, необходимыми для лечебныхъ цѣлей.

Квартиры и отдѣльныя меблированныя комнаты помѣщаются и по сезону при лечебныхъ заведеніяхъ и на частныхъ дачахъ.

КАФЕ-РЕСТОРАНЪ, ПОЧТА И ТЕЛЕФОНЪ. * ПОСТОЯННЫЕ ВРАЧИ ПРИ ЗАВЕДЕНІЯХЪ.

Подробныя справки высылаются немедленно Одесской Городской Управой и конторами лечебныхъ заведеній.

Dobový reklamní inzerát lákající k léčebnému pobytu na oděských limanech.

Pramen: Вся Одесса. Иллюстрированная справочная книга, Одесса 1901.

Přímořské lázeňství v Oděse

Moře a přímořská krajina se až do 18. století mnohým jevila jako nehostinná a nevhodná k jinému využití než jako zdroj potravy. Tento způsob vnímání pobřeží se počíná měnit až přibližně od poloviny 18. století, kdy anglická šlechta začíná navštěvovat pobřežní oblasti za terapeutickým a rekreačním účelem. Není proto překvapující, že první přímořské lázně vznikají právě v Anglii, a to ve Scarborough v roce 1730 a o šest let později v Brightonu (Corbin 1990: 83nn). Do konce století je zde v provozu již na šedesát letovišek. Od tohoto období se počíná přímořské lázeňství rozvíjet i na evropském pobřeží. Šlechtu brzy následuje do lázní městské středostavovské obyvatelstvo (Corbin 1990: 92nn). Ve Francii se nejznámějšími letovisky přímořského typu stávají Nizza a Cannes, v Belgii Ostende, v Nizozemí Scheveningen. První mořské lázně v Německu (Heiligendamm, Travemünde, Putbus, Sopoty a další) vznikly s přibližně šedesátiletým zpožděním.

Jedno z prvních znázornění koupajících se Oděsanů lze spatřit na obraze švýcarsko-italského malíře Carla Bossoliho z první poloviny 30. let 19. století.¹² Toto Bossoliho plátno, podobně jako celou obrazovou kolekci oděských výjevů, jejíž je součástí, lze označit za unikátní vizuální pramen informující o dobové podobě historického centra města a dále také o vybraných aspektech každodenní kultury jeho tehdejších obyvatel. Ojedinelé zmínky o volnočasovém způsobu využívání moře a mořského pobřeží v Oděse lze nalézt v raných protoetnografikách a cestopisných zprávách. V „Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland“, od počátku 40. let 19. století v Berlíně vydávaném periodiku specializujícím se na realie ruské říše, lze nalézt zajímavé zmínky ohledně způsobu integrace pobřežního pásma do oblasti města. V článku, jehož autorem byl jakýsi „pan“ Tereschtschenko,¹³ se lze mimo jiné dočíst, že mnozí z měšťanů trávili letní období ve svých rezidencích, které bylo již v této době obvyklé budovat poblíž mořského pobřeží (Tereschtschenko 1854: 579). Autor též zmiňuje existenci městských mořských lázní, které se nacházely nedaleko oděského přístavu (Tereschtschenko 1854: 577).

Carlo Bossoli: „Купальный берег/Bains de mer“¹⁴

12 Jedná se o obraz č. 8. nesoucí název „Купальный берег/Bains de mer“ z malířského cyklu „Collection d'onze vues de la ville d'Odessa/Собрание 11 видов города Одессы“, který pravděpodobně vznikl na zakázku hraběte Michaila Semenoviče Voroncova, tehdejšího generálního guvernéra Novoruska a Besarábie

13 V textu není uvedeno křestní jméno autora.

14 Zdroj: Гравюры Карло Боссоли, Одесса 1830-е. [online] [2018-12-12] Dostupné z: <https://odessa-history.livejournal.com/154398.html>.

Trávení volného času obyvateli města koupáním v moři zmiňují i někteří západoevropští návštěvníci města. Kupříkladu německý cestovatel a protoetnograf Wilhelm Hamm byl v polovině 50. let 19. století šokován tehdy očividně běžnou praxí – koupáním spoře oděných oděských žen ve veřejně přístupné zóně u městského centra poblíž přístavu (Hamm 1862: 107–108). Na jiném místě svého cestopisu Hamm popisuje trávení volného času obyvatel města, přičemž zmiňuje v této době již evidentně oblíbené koupání na dodnes populární městské pláži „Langeron“, kde byly pro četné návštěvníky „často konány koncerty a ohňostroje“ (Hamm 1862: 111). Jako další přímořskou zónu v bezprostředním okolí města, která byla již v polovině 19. století využívána k rekreaci, Hamm uvádí přímořské letovisko Lustdorf (Hamm 1862: 113). Tato osada upoutala jeho pozornost díky svým německým obyvatelům, jejichž způsobu života se ve svém textu dále podrobněji věnoval.

Využívání mořského pobřeží k rekreačním účelům však bylo v Oděse dlouho komplikováno místními přírodními danostmi. Moře bylo totiž na řadě míst špatně přístupné a strmé pobřežní srázy, ostře spadající k mořské hladině, představovaly hlavní překážku pro masový rozvoj přímořské rekreace. Jen málo lidí bylo ochotno „riskovat své životy“ jen proto, aby „zjistili, jestli je dnes voda teplá“ (Валентинова 2018). Jakým způsobem docházelo ke zpřístupňování pobřeží městskému obyvatelstvu, lze ilustrovat příkladem vzniku dodnes existující a velmi populární městské pláže Arkadia. „Všechno to začalo tím, že ředitel agentury belgických jezdeckých drah Oděsy Emil Cambier otevřel restauraci na nedalekém pobřeží. Z jeho strany byl tento krok velice riskantní, protože terén tady byl naprosto divoký – malá zanedbaná pláž, na kterou vedla prašná hrbolatá cesta porostlá zakrslou trávou. Nikoho nikdy nenapadlo, že tato restaurace a pláž se brzy stanou nejoblíbenějšími ve městě. Nicméně Cambier věděl, co dělá: pojmenoval restauraci ‚Arcadia‘ a nechal k ní prodloužit trasu městské koňské dráhy. Odesané náležitě ocenili belgičanovu iniciativu a brzy se zde objevily vanové lázně, hospody, restaurace a další zábavní zařízení“ (Валентинова 2018). Jiné úseky oděského pobřeží byly zpřístupněny až teprve poté, co si na pobřežních výšinách začali movití oděští měšťané budovat letní sídla, od nichž byla stavěna schodiště k pobřeží (Валентинова 2018).

Dobový výjev z oděské pláže (nejspíše Luzanovka) z konce 19. století. V levé části fotografie lze spatřit koupací kabinky, se kterými se zajíždělo do vody.
Zdroj: Валентинова 2018.

Období „zlatého“ rozvoje města bylo přerušeno událostmi, které přinesl rok 1905. Jakožto významné centrum mezinárodního obchodu zasáhly Oděsu na jaře tohoto roku negativní důsledky rusko-japonské války, které posléze vyústily v první ruskou revoluci. V říjnu téhož roku se město stalo dějištěm nejrozsáhlejšího a nejbrutálnějšího židovského pogromu ruských dějin. Události z roku 1905, zejména ty, které byly spojeny s prohranou válkou, navazující revolucí a pogromem, posléze vyústily ve skutečnou „sociální katastrofu“ (Херлихи 2015: 379). V reakci na tuto hlubokou krizi, kterou město od roku 1905 prožívalo, byl v prostředí měšťanské elity zformulován názor, že nastalé nebývalé hospodářské ztráty lze nejnázve vykompenzovat intenzivním zaměřením se na (masový) turismus. Cílem se mělo stát přebudování Oděsy na „prvotřídní lázeňské město“ mezinárodního významu. Tento návrh nejpregnantněji zformuloval někdejší ruský ministerský předseda a čestný občan Oděsy hrabě Sergej Juljevič Vitte, když roku 1913 prohlásil: „Jestli se Oděsa nebude rozvíjet jako lázeňské město, tak se s určitostí bude jeho situace vyvíjet stále svízelněji“ (Малахов – Степаненко 2004: 13).

Vitteho obecně nadnesené myšlenky na téma přebudování a rozšíření oděského lázeňství byly následně rozvedeny Nikolajem Aleksandrovičem

Šegolevem, profesorem Novorosijské univerzity, v jeho roku 1914 tiskem vydané přednášce. Oděsa, tvrdil Šegolev, ačkoli má všechny předpoklady k tomu, aby se stala předním lázeňským městem, a to nejen v ruském, ale i „světovém“ měřítku, za tímto očekáváním značně zaostává. Dokonce i ruská klientela, pokračoval ve své argumentaci, upřednostňuje zahraniční rekreaci před domácí, a to ne z důvodu, že by zahraniční lázeňství poskytovalo výraznější léčebné úspěchy, nýbrž proto, že zahraniční lázně jsou moderně vybaveny a za stejné peníze nabízejí mnohem více komfortu než lázně místní (Шеголев 1914: 1). A právě tento stav měl být změněn. Prostřednictvím systematické práce mělo být dosaženo vyrovnání Oděsy se zahraniční konkurencí a jejího přiřazení k „prvotřídním evropským lázeňským lokalitám“ (ibidem).

Za účelem široké popularizace oděského lázeňství začaly být každoročně vydávány speciální informativní příručky, které návštěvníky Oděsy informovaly nejen o místních zdravotnických zařízeních, lékařích či lékárnách, nýbrž také o divadlech, hostincích, penzionech nebo dopravní infrastruktuře. V předmluvě jedné z těchto publikací je za cíl snažení oděských patriotů označena nápomoc místnímu léčebnému odvětví, a to v situaci, kdy většina domácích majetnějších pacientů upřednostňovala návštěvu německých a rakouských lázní (mezi nimi i českých) před ruskými (Островская 1915: 38). Neblahé události spojené s vypuknutím světové války a na ni navazující válka občanská však překazily obdobné úsilí. Jejich realizace se v jisté míře, ovšem již za zcela odlišných vnějších podmínek, ujali představitelé sovětské moci.

Oděsa a „proletářská turistika“ během sovětského období

V důsledku první světové a na ni navazující občanské války organizovaný turismus na území evropského Ruska prakticky zaniká. Tato stagnace je překonána až nově zavedeným sovětským systémem spočívajícím na skutečně masové a státem organizované „turistice pracujících“. Formální počátky této turistické a „výletní“ činnosti v SSSR jsou ruskými autory kladeny do dubna 1918, kdy došlo k přijetí odpovídajícího dekretu Sovětem lidových komisařů (Путрик 2014: 190). V tomto kontextu je dále zdůrazňováno, že „cestovní ruch jako způsob aktivního trávení volného času a určitý druh sportu mohl získat všeobecné uznání až teprve v sovětské éře, kdy se stal všeobecně rozšířeným“ (Душевский – Гриппа 2018). **Sovětští ideologové** hrdě prohlašovali, že „teprve během sovětské epochy se turismus stal masovým hnutím milionů lidí nejrůznějšího věku a profesí“ (ibidem). Obdobně masově se „proletářský turismus“ počal rozvíjet o něco později i v nacistickém Německu (srov. Gyr 2001: 472).

Od počátku 20. let, kdy dochází k rozvoji masově organizované tzv. proletářské a odborářské turistiky, jsou vytvářeny i její institucionální rámce. V květnu 1928 se v Moskvě konala první konference amatérských turistů a byla založena „Společnost proletářského cestovního ruchu“ (Соколова 2010: 30). O rok později byl založen „Inturist“ jako všesvazová turistická organizace (ibidem). K bouřlivému rozvoji lázeňského turismu v SSSR dochází od počátku 30. let (Орлов 2009), přičemž Oděsa se vedle Kislovodska, Soči, Gagry, Jalty, Sevastopolu a Suchumi stává jednou z hlavních turistických destinací SSSR (Орлов 2009: 26.). Přechod na sovětský model lázeňského města nabýval v Oděse podoby znárodnování letních sídel předrevolučních zbohatlíků a jejich přeměnu na veřejná sanatoria, jakož i budování nových léčebných středisek či tzv. domů odpočinku, a to zejména v přímořském pásu táhnoucím se v severojižním směru na východ od centra města. Tato městská zóna se stala vskutku proslulou, neboť se sem „jezdil rekreovat celý Sovětský svaz“ (Кумбагр 2017). Celosvazové počty organizovaných turistů ve 30. letech dosahovaly již statisíců.¹⁵

Zatímco autoři předrevoluční epochy argumentovali ve smyslu, že Oděsa má všechny předpoklady k tomu, aby se vyrovnala zahraniční lázeňské konkurenci (Шеголев 1914: 1), sovětští autoři již tvrdili, že oděské lázně „představují v našem Sovětském svazu unikát a nemají ani příliš analogií na západě“ (Школьникова – Сигада – Хейфица 1934: 12). Ke zvýšení kvality péče o pacienty a ke zvelebení lázeňských částí města došlo podle nich díky „pozornosti místních stranických a sovětských organizací“ (ibidem). Zvýšení kvality bylo přitom dokládáno kvantitativními údaji, zejména zvýšenými počty přijatých pacientů. Ve své propagandistické činnosti strana kladla důraz i na vizuální prezentaci lázní, jejichž prototypem se stal bílý palác vyjímající se na pozadí subtropické zeleně a mořské hladiny. Takovýto obraz zprostředkovně šířila sovětská média, literatura a film. Jako dobový meziválečný příklad lázeňské propagandy a **ideologizace ozdravného pobytu** lze zmínit svého času populární komediální film „Девушка спешит на свидание“ z roku 1936.¹⁶

Bouřlivý rozvoj „proletářské turistiky“ přerušila druhá světová válka. K plnému obnovení činnosti sovětských turistických organizací dochází až v polovině 50. let, kdy byly překonány nejméně výraznější následky válečného konfliktu. Strana opět výrazně organizačně zasahovala do formální i obsahové stránky turistické práce, což se projevilo ukládáním úkolů odborovým, stranickým a státním organizacím a orgánům (srov. Путрик 2014: 195nn).

15 Srov. Туризм в СССР. [online] [2018-12-17] Dostupné z: http://tourlib.net/statti_tourism/tourism_ssr.htm.

16 Semiotická analýza zmiňovaného filmu by vydala na zvláštní studii. Ke specifické instrumentalizaci sovětských lázní vládnoucí mocí srov. Noack 2011.

V Oděse představovaly významnou etapu v rozvoji turistické infrastruktury 60. léta, kdy došlo k přebudování oděských pláží do dnešní podoby. Pro Oděsu dnes typické široké písčité pláže se zde totiž objevily až ve druhé polovině 20. století.¹⁷ K jejich vybudování bylo přistoupeno ve dvou etapách. První probíhala v letech 1963–1968, kdy byly zpřístupněny městské pláže od Lanžeronu po Arkadii, druhá v letech 1968–1976, kdy byly zrenovovány pláže od Arkádie do 16. fontány.¹⁸ Díky stavebním úpravám městské pláže získaly převážně písčité charakter, podél celého pobřeží byly vybudovány vlnolamy a došlo též k výraznému doplnění přímořské infrastruktury (Дышлової – Харичков 2011: 50), která zahrnovala renovaci stávajících a výstavbu nových ubytovacích zařízení (hotelů, sanatorií), rozšíření nejrůznějších lokálních služeb, jako například pohostinství, ale i zdravotní péče, vybudování přímořské lanové dráhy, sociálních zařízení, systému záchranné služby apod.

Turismus jako indikátor makrospolečenských procesů

Oděsa, platící za „jedno z nejkrásnějších a nevytvářejících sovětských měst“, se díky rozvoji turistické infrastruktury socialistického období stala jednou z nejvýznamnějších turistických destinací SSSR. Po celé poválečné období město vykazovalo stoupající počet turistů – kupříkladu v polovině 70. let město navštěvovalo na 400 tisíc hostů ročně (Коляда 1972: 15). Oproti tomu postsovětské období vykazuje známky narůstající stagnace, která postupně přerostla v nepřehlédnutelný úpadek. Mezi hlavní příčiny tohoto vývoje lze zahrnout ztrátu turistů ze zemí východního bloku, důsledky privatizace turistické infrastruktury a některých pláží (nebo jejich částí), chátrající infrastrukturu, změny ve struktuře turistů a rekreantů a kvantitativní výkyvy v jejich návštěvnosti a v neposlední řadě nepříznivou hospodářskou a politickou situaci v zemi.

Obraz města zprostředkovávaný turistickými průvodci, kanceláři a oficiálními představiteli města se ovšem stále snaží Oděsu prezentovat jako turisticky přívětivé a zajímavé místo, přičemž je rozlišováno mezi „kulturní“ a „plážovou“ turistikou. V rámci první je instrumentalizována multietnická minulost města a s ní spojená tolerantnost obyvatelstva k nejrůznějším projevům kolektivní odlišnosti, což ovšem stojí v otevřeném protikladu k nedávnému vývoji.¹⁹ V rámci druhého kontextu je Oděsa tematizována

17 Jedinou přírodní pláží ve městě byla Luzanovka.

18 Srov. *Пляж Некурортный город Одесса*. [online] [2018-11-24] Dostupné z: <http://mayak.org.ua/zuckerbergs/plyaji-nekurortnyy-gorod-odessa/>.

19 2. 5. 2014 došlo v Oděse k rozsáhlým nepokojům, jejichž výsledkem bylo masové krveprolití. Tato událost do dnešních dnů výrazně poznamenala celkovou atmosféru města.

jako „jižní“ město, téměř exotické přímořské letovisko, což kontrastuje s již zmiňovanou chátrající turistickou infrastrukturou a mnohdy hygienicky nevyhovujícími podmínkami v rekreačních zónách města a jeho okolí.²⁰

Stav oblíbené městské pláže „Lanžeron“ během letní sezony 2018. Foto autor textu.

Z historického hlediska je zajímavé, že k rozvoji turistiky ve sledovaném městě došlo v souvislosti s etablováním lázeňství, které se zpočátku nerozvíjelo v návaznosti na jeho přímořskou polohu, nýbrž díky založení balneoterapeutických ozdravoven na pobřeží nedalekých limanů. Obdobně překvapivě působí skutečnost, že organizovaný turismus se v (rovinaté) Oděse zpočátku rozvíjel v souvislosti s alpinismem. Vznik a počáteční činnost volnočasových spolků turisticko-sportovního zaměření lze přímo spojovat s interetnickým charakterem oděského prostředí. Mezi jejich zakladateli převažovali příslušníci jinoetnických diaspor a způsob jejich organizace napodoboval evropské vzory. Díky jejich činnosti postupně docházelo k inovativnímu působení na každodenní kulturu oděských obyvatel. V tomto smyslu lze argumentovat, že zmiňované instituce napomáhaly ve městě rozvoji občanského a společenského prostředí.

²⁰ V oděských médiích se opakovaně objevují zprávy o nedostatečné kvalitě mořské vody, výskytu nebezpečných nemocí (cholera) apod. *Стов. Незаменимый Крым: все пляжи Одесской области закрыты* [online] [2016-07-08] Dostupné z: <http://rusvesna.su/news/1467966864>.

Během sovětského období, až na určité výkyvy způsobené válečnými událostmi, byla Oděsa považována za turisticky atraktivní lokalitu. Platila za architektonicky hodnotné či přímo „krásné“ město, které bylo v nejrůznějších kontextech nadáváno mnoha dalšími pozitivními přívlastky.²¹ Od konce 60. let 20. století již byla Oděsa známa po celém území SSSR, ale i v zemích tzv. východního bloku, jako vyhlášená turistická destinace. Do dnešních dnů toto město představuje zajímavý příklad sepětí velkoměstského prostředí a moře, přičemž se jedná o lokalitu, která v důsledku specifického vývoje doposud stojí stranou západního typu masové turistiky. Z tohoto důvodu se toto město a jeho pláže přímo nabízejí k etnologickému výzkumu, který by byl fokusován na prolínání těchto dvou prostorových veličin.²² Podobně jako mělo sovětské letovisko mnoho společného s předrevolučními lázeňskými tradicemi, tak lze tvrdit, že místní postsovětské lázeňství představuje nejenom bizarní historický artefakt, ale zároveň i určitou karikaturu sovětské reálsocialistické epochy. Nejnovější vývoj v oblasti oděské turistiky (tj. od roku 2014) svědčí nadto o tom, že turismus lze vnímat i jako indikátor makrosociálních procesů. Takováto úvaha by si však zasloužila rozvedení ve zvláštní studii.

Červen 2019

Literatura

- Baginsky, Adolf. 1900. Die Limane und Limankuren in Odessa. *Deutsche Medizinische Wochenschrift* 32: 516–517; 33: 534–537.
- Bausinger, Hermann – Beyrer, Klaus – Korff, Gottfried (eds.). 1999. *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*. München: C. H. Beck.
- Cocco, Emilio. 2010. Performing Maritime Imperial Legacies: Tourism and Cosmopolitanism in Odessa and Trieste. *Anthropological Notebooks* 16, 1: 37–57.
- Corbin, Alain. 1990. *Meereslust. Das Abendland und die Entdeckung der Küste 1750–1840*. Berlin: Wagenbach.
- Damen Conversations Lexikon. 1836. Band 7 [o.O.]: 477. [online] [2017-06-16] Dostupné z: <http://www.zeno.org/DamenConvLex-1834/A/Odessa>.

21 Mezi nejznámější z nich bezesporu patří označení Oděsy „perla Černomoří“.

22 Těto problematice bude věnována zvláštní studie.

- Gyr, Ueli. 2001. *Tourismus und Tourismusforschung*. In: Brednich, Rolf W. (ed.): *Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie*. Dritte, überarbeitete und erweiterte Aufl. Berlin: Reimer Verlag: 469–489.
- Gyr, Ueli. 2010. *Geschichte des Tourismus: Strukturen auf dem Weg zur Moderne*. [online] [2016-09-11] Dostupné z: <http://ieg-ego.eu/de/threads/europa-unterwegs/tourismus/ueli-gyr-geschichte-des-tourismus>.
- Hall, Edward T. 1976. *Die Sprache des Raumes*. Düsseldorf.
- Hamm, Wilhelm. 1862. *Südöstliche Steppen und Städte. Nach eigener Anschauung geschildert*. Frankfurt am Main.
- Herlihy, Patricia. 1986. *Odessa: A History 1794–1914*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Hofmeister, Alexis. 2007. *Selbstorganisation und Bürgerlichkeit. Jüdisches Vereinswesen in Odessa um 1900*. Göttingen.
- Kaufmann, Jean-Claude. 2006. *Frauenkörper Männerblicke: Soziologie des Oben-ohne*. Konstanz.
- Kohl, Johann Georg. 1847. *Reisen in Südrußland. Erster Theil. Neuußland – Odessa – Ausflüge in die Steppen. Nebst einer Karte der Anlage des Pontus*. Dresden – Leipzig.
- Lauterbach, Burkhard. 2006. *Tourismus. Eine Einführung aus Sicht der volkskundlichen Kulturwissenschaft*. Würzburg.
- Lozoviuk, Petr. 2017a. „Etnografická geognosie“ a počátky urbání protoetnologie. *Národopisná revue* 2: 107–113.
- Lozoviuk, Petr. 2017b. „V Oděse se dobře žije“. *Cestopisné a protoetnografické obrazy města a jeho obyvatel*. *Český lid* 104: 291–315.
- Neid, Theresa. 2012. *Ärzte und Naturwissenschaftler auf Reisen. Reiseberichte aus der Deutschen Medizinischen und der Münchener Medizinischen Wochenschrift 1890–1930*. Halle (Saale).
- Niederer, Arnold. 1975. Zur Ethnographie und Soziographie nichtverbaler Dimension der Kommunikation. *Zeitschrift für Volkskunde* 71: 1–20.
- Noack, Christian. 2011. „Andere Raume“ – sowjetische Kurorte als Heterotopien. Das Beispiel Sochi. In: Schlögel, Karl – Müller-Luckner, Elisabeth (eds.): *Raum und Raumbewältigung als Probleme der russischen Geschichte*. München: 187–197.
- Papáček, Pavel. 1902. Oděssa. In: *Ottův slovník naučný. Osmnáctý díl*. Praha: J. Otto: 620–622.
- Pinsker, Leo. 1881. *Die See- und Limanbäder von Odessa*. Wien.
- Pospěch, Pavel. 2013. Městský veřejný prostor: interpretativní přístup. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 49, 1: 75–100.
- Rau, Alexandra. 2015. „Der Flaschensammler“ als neue urbane Sozialfigur. *Kuckuck. Notizen zur Alltagskultur* 29/14: 22–25.

- Schrutka-Rechtenstmm, Adelheid. 2011. Tourismus und Volkskunde. In: Bockhorn, Olaf – Eberhart, Helmut – Peter, Dorothea Jo. (eds.): *Volkskunde in Österreich. Bausteine zu Geschichte, Methoden und Themenfeldern einer Ethnologia Austriaca*. Innsbruck: 587–616.
- Svůj. 1899. Z Oděsy. In: *Slovanský přehled* 1/1: 34–37; 133–135; 236–238.
- Tereschtschenko. 1854. Skizzen aus Odessa. *Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland* 13: 574–579.
- Wietschorke, Jens. 2014. Urbane Volkstypen. Zur Folklorisierung der Stadt im 19. und frühen 20. Jahrhundert. *Zeitschrift für Volkskunde* 110: 215–242.
- Wilke, Dr. 1897. Die Odessaer Limanen. *Deutsche Medizinische Wochenschrift* 20: 317–318.
- Валентинова, Ирина. 2018. На пляже вся Одесса: как одесситы организовали «морские купания»? [online] [2018-10-12] Dostupné z: <http://odessa-life.od.ua>.
- Гиманов, Александр. 2014. Самые дикие пляжи Одессы: палатки бездомных, нудисты и мидии (10 декабря). [online] [2018-10-08] Dostupné z: <http://dumskaya.net/news/samye-dikie-plyagi-odessy-fo-toreportag-040619/>.
- Душевский, В. П. – Гриппа, О. И. 2018. Осторожно: горы! Книга для туристов. [online] [2018-10-10] Dostupné z: http://kimmeria.com/crimea_placenames/repository/carefully_mountains_02.htm.
- Дышловой, И. Н. – Харичков, С. К. 2011. Ключевые направления развития рекреационно-туристического потенциала Одессы. *Экономика и управление* 3: 49–55.
- История Куяльника. [online] [2018-10-19] Dostupné z: http://www.kuyalnik.net/istoria_kuyalnika.html.
- Коляда, Иван. 1972. *Одесса. Путеводитель*. Одесса.
- Корченков, Виктор. 2018. Вспоминают, что это было впервые в Одессе. [online] [2018-10-10] Dostupné z: <http://odesskiy.com/chisto-fakti-iz-zhizni-i-istorii/vspominajut-cto-eto-bylo-vpervye-v-odesse.html>.
- Красножон, А. В. 2010. Славные страницы истории Одессы. In: *Одессоведение* (кол. авторов). Раздел I. Одесса.
- Кривоконь, Анна В. 2015. Повседневная жизнь черноморских пляжей на рубеже XIX–XX вв. (на примере кавказского побережья). *Russkaya Starina* 14, 2: 139–147.
- Крук, В. Ю. 2009. *Южная столица: Одесса первой половины XIX века в литературных и краеведческих источниках, мемуарах, дневниках, письмах*. Одесса.
- Кумбарг, Александр. 2017. Французский бульвар в Одессе: три километра впечатлений. [online] [2017-10-10] Dostupné z: <https://www.nice-places.com/articles/ukraine/odessa/790.htm>.

- Левит, А. 2010. Марк Твен: «По виду Одесса точь-в-точь американский город». Факты и комментарии 23. 4. [online] [2018-12-10] Dostupné z: <http://fakty.ua/12688-mark-tven-po-vidu-odessa-toch-v-toch-amerikanskij-gorod>.
- Малахов, В. П. – Степаненко, Б. А. 2004. *Одесса 1900–1920. Люди... события... факты...* Одесса.
- Орлов, И. Б. 2009. Советский курорт 1930-х годов: на «экспорт» и для внутреннего пользования. *Современные проблемы сервиса и туризма* 3: 25–30.
- Островская, К. 1915. „Одесса-курорт“ 1915 г.: справочное издание. Одесса.
- Путрик, Юрий С. (ed.). 2014. *История туризма*. Москва.
- Соколова, Марина В. 2010. История туризма. [online] [2018-11-08] Dostupné z: http://tourlib.net/books_history/sokolova33.htm.
- Третьяк, Александр И. 2006. Как Америка открывала Одессу. *Одесский альманах. Дерibasовская – Ришельевская*, выпуск 25: 6–13.
- Усыскин, Григорий. 2007. Очерки истории российского туризма. Санкт-Петербург. [online] [2018-07-15] Dostupné z: http://tourlib.net/books_history/usyskin.htm.
- Федоров, В. М. 2012. История развития и современное состояние спортивного туризма в России. In: Ломоносов, М. Н. (ed.): *Туризм и рекреация: фундаментальные и прикладные исследования. Труды VII Международной научно-практической конференции. МГУ имени М. В. Ломоносова*. Москва: 237–243.
- Фоменко, Александра. 2018. Крымский горный клуб и его роль в становлении индустрии туризма. [online] [2018-12-10] Dostupné z: http://www.mountain.ru/article/article_display1.php?article_id=1380 (část 1); http://www.mountain.ru/article/article_display1.php?article_id=1384 (část 2).
- Херлихи, П. 2015. *Одесса. История 1794–1914*. Одесса.
- Шеголев, Николай А. 1914. *Проект расширения и переустройства Одесского Курорта, согласно современнымъ требованіямъ балнеотерапіи и климатотерапіи*. Одесса.
- Школьникова, М. А. – Сигада, А. М. – Хейфица, А. Н. 1934. *Одесса-курорт. Природно-климатические свойства и особенности одесских курортов – медицинский и лечебно-профилактический профиль их – методика лечения – показания к направлению на одесские курорты*. Одесса.
- Эйдельман, Б. А. (ed.). 2012. *Одесса глазами британцев. Заметки путешественников*. Одесса.